

УДК 796.011.3-057.87(438):930:37(091)
DOI <https://doi.org/10.32782/apv/2025.1.19>

Лариса СЛИВКА

доктор педагогічних наук, професор кафедри початкової освіти та освітніх інновацій, Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника, вул. Шевченка, 57, м. Івано-Франківськ, Україна, 76018
ORCID: 0000-0003-1865-6326

Бібліографічний опис статті: Сливка, Л. (2025). Фізичне виховання дітей та юнацтва: історіографічний вимір. *Acta Paedagogica Volynienses*, 1, 136–141, doi: <https://doi.org/10.32782/apv/2025.1.19>

ФІЗИЧНЕ ВИХОВАННЯ ДІТЕЙ ТА ЮНАЦТВА У ПОЛЬЩІ: ІСТОРІОГРАФІЧНИЙ ВИМІР

Актуальність проблеми, репрезентованої у науковій статті, зумовлюється потребою прогнозування низки нововведень в українську теорію і практику фізичного виховання з урахуванням зарубіжного дослідницького поля. Наголошено на доцільності ґрунтовного осмислення нагромадженого в польській педагогічній науці масиву наукових розвідок про розвиток фізичного виховання дітей та юнацтва в Польщі. Мета дослідження полягає в здійсненні системного аналізу історико-педагогічних праць відповідного змісту, реалізованих польськими вченими. Анонсовано прізвища близько тридцяти вітчизняних науковців, у розвідках яких висвітлено теоретичні, методологічні й методичні засади фізичного виховання, проблему професійної підготовки вчителів до здійснення цієї освітньої праці у школі та історичний досвід фізичного виховання в Україні. Констатовано, що історіографічний аналіз наукового доробку польських дослідників у контексті ретроспективи теорії і практики фізичного виховання у Польщі ще не став предметом комплексного вивчення вітчизняними науковцями.

Репрезентовано особливо інформативні праці польських учених щодо вивчення історії фізичного виховання зростаючої особистості, які з'явилися в 1920–1930-х рр., наголошено на значенні цих досліджень-рефлексій: вони сприяли формуванню підґрунтя польської історіографії з проблеми фізичного виховання учнів. Схарактеризовано окремі історико-педагогічні розвідки, які побачили світ в 1945–1989 рр., увиразнено думку про те, що у цих джерелах фігурують різноманітні педагогічні знання про історію польського фізичного виховання. Представлено витяги із сучасних польських джерел (після 1989 р.), встановлено, що вони віддзеркалюють неабияке зацікавлення польськими дослідниками темами і подіями щодо фізичного виховання дітей та юнацтва, які хронологічно охоплюють і добу «анексованих територій», і період Другої Речі Посполитої, і роки Польської Народної Республіки, і сьогодення.

Ключові слова: зарубіжна педагогічна думка, історико-педагогічна наука, історіографія, педагогічні персоналії, Польща, порівняльні студії, фізичне виховання.

Larysa SLYVKA

Doctor of Pedagogic Sciences, Professor at the Department of Primary Education and Educational Innovations, Vasyl Stefanyk Precarpathian National University, Shevchenko str., 57, Ivano-Frankivsk, Ukraine, 76018
ORCID: 0000-0003-1865-6326

To cite this article: Slyvka, L. (2025). Fizyczne vykhovannia ditei ta yunatstva: istoriografichnyi vymir [Physical education of children and youth: historiographic dimension]. *Acta Paedagogica Volynienses*, 1, 136–141, doi: <https://doi.org/10.32782/apv/2025.1.19>

PHYSICAL EDUCATION OF CHILDREN AND YOUTH IN POLAND: HISTORIOGRAPHICAL DIMENSION

The relevance of the problem represented in the scientific article is determined by the need to predict a number of innovations in the Ukrainian theory and practice of physical education, taking into account the foreign research field. Emphasis is placed on the expediency of a thorough understanding of the mass of scientific research on the development of physical education of children and youth in Poland accumulated in Polish pedagogical science. The purpose of the study is to carry out a systematic analysis of historical and pedagogical works of the relevant content, implemented by Polish scientists. The names of about thirty domestic scientists have been announced, in the researches of which the theoretical, methodological and methodical principles of physical education, the problem of professional training of teachers to carry out this educational work at school and the historical experience of physical education in Ukraine have been highlighted. It was established that the historiographical analysis of the explorations of Polish researchers in

the context of the retrospective of the theory and practice of physical education in Poland has not yet become the subject of comprehensive study by domestic scientists.

Particularly informative works of Polish scientists on the study of the history of physical education of a growing personality, which appeared in the 1920s and 1930s, are represented, the importance of these reflection studies is emphasized: they contributed to the formation of the foundation of Polish historiography in the context of the problem of physical education of students. Separate historical and pedagogical studies published in 1945–1989 are characterized, and the opinion is expressed that various pedagogical knowledge about the history of Polish physical education appears in these sources. Extracts from modern Polish sources (after 1989) are presented, it is established that they reflect the great interest of Polish researchers in topics and events related to the physical education of children and youth, which chronologically cover the period of the «annexed territories», and the period of the Second Polish-Lithuanian Commonwealth, and the years of the Polish People's Republic, and today.

Key words: *foreign pedagogical thought, historical and pedagogical science, historiography, pedagogical figures, Poland, comparative studies, physical education.*

Актуальність проблеми. Важливим завданням системного реформування освіти в Україні, яке відбувається у контексті європейських пріоритетів, є консолідація зусиль освітян щодо доцільної реалізації фізичного виховання (далі – ФВ) дітей та юнацтва: останнє є незамінним засобом плекання «здорової дитини» (її у базових положеннях Нової української школи визначено як найцінніший результат освіти в особистісному вимірі). Комплексне дослідження цієї освітньої, виховної та організаційної діяльності передбачає потребу прогнозування окремих нововведень в українську педагогіку з урахуванням зарубіжного дослідницького поля. Очевидно, що актуальне нині зростання інтересу вчених до вивчення історичних аспектів освіти і виховання різних країн зумовлено інтеграційними процесами в міжнародному освітньому середовищі. Збільшення кількості наукових праць у руслі вивчення педагогічного досвіду закордоння загалом і в його історичній ретроспективі зокрема потребує, крім іншого, порівняння педагогічних явищ і процесів, які відбувалися (і відбуваються) у різних державах, з урахуванням нових умов розвитку світового суспільства і нових вимог до педагогічної науки. Вартим уваги у цьому контексті є історичний досвід організації різновекторних форм ФВ, здійснених представниками польської спільноти.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Науковим підґрунтям конструктивної модернізації системи ФВ в закладах загальної середньої освіти є численні праці, у яких розкрито теоретичні, методологічні й методичні засади ФВ, проблему професійної підготовки вчителів до здійснення цієї освітньої праці у школі (Е. Вільчковський, Т. Дмитренко, О. Дубогай, О. Литвин, Б. Мицкан, Г. Презлята, Є. Приступа, Б. Шиян та ін.), вивчено історичний

досвід цього напрямку педагогічної діяльності в Україні (О. Вацеба, Н. Деделюк, А. Окопний, М. Пантюк, Т. Пантюк, В. Пилат, Б. Трофим'як, А. Цюсь та ін.).

Широкий спектр питань, дотичних до закордонного поступу ФВ, демонструють розвідки Г. Арделеан, Н. Москаленко, Н. Пангелової, Т. Сидорчук, О. Романчук, О. Цибанюк, Я. Яковенко та ін. Діяльність низки видатних польських персоналій, які через свою наукову, просвітницьку і виховну працю долучилися і до фізкультурного руху в Польщі, стали предметом дослідження О. Карпенко, М. Чепіль і О. Янкович. Окремі проблеми, пов'язані з представленням генези фізичного виховання юної особистості в Польщі, репрезентовано в дисертаційних працях В. Пасічника і Р. Гаха, а також – у монографії Е. Вільчковського, Б. Шияна, А. Цюся й В. Пасічника. Увесь цей творчий доробок може придатися для глибшого ознайомлення з теорією і практикою ФВ учнів у Польщі. Разом з тим, наукові здобутки польських дослідників з історії ФВ на польських землях ще не стали предметом системного вивчення українськими вченими. Отже, наукова і практична значущість порушеної у нашій статті проблеми зумовлюється суперечністю між нагромадженим вітчизняною наукою масивом праць про ФВ дітей та юнацтва у зарубіжних країнах загалом і у Польщі зокрема та недостатнім дослідженням праць польських учених у контексті історичних аспектів фізичного виховання. Пропонована стаття наближає до розв'язання цієї суперечності.

Мета дослідження – здійснити системний аналіз реалізованих польськими дослідниками історико-педагогічних праць щодо теоретичної і практичної спадщини фізичного виховання на польських землях; визначити інформаційний потенціал і особливості цих джерел.

Виклад основного матеріалу дослідження.

Зважаючи на полівимірний характер досліджуваної проблеми одним із найбільш ефективних принципів історіографічного аналізу вважали хронологічно-предметний, за яким є можливість окреслити тяглість польської історико-педагогічної думки та виокремити ключові здобутки дослідників у репрезентації теорії і практики ФВ учнів загальноосвітніх шкіл на різних етапах історичного розвитку Польщі, просвітницько-оздоровчої і рекреаційно-оздоровчої діяльності польських державних і громадських інституцій, ролі окремих персоналій, причетних до розроблення теорії і втілення у практику ідей ФВ учнівства на польських землях. Насамперед зазначимо, що дослідження польських учених у сфері вивчення історії ФВ мають майже 150-річну традицію. Хронологічно історіографію наукової проблеми ми умовно розподілили на три етапи, а саме: праці авторів, які побачили світ у 1918–1939 рр.; творчі напрацювання дослідників, оприлюднені впродовж 1945–1989 рр.; наукові дослідження учених, здійснені після 1989 р.

Спорадичні вияви історично-критичного аналізу **виховних аспектів загалом і «шкільної проблематики» під призмою здоров'язбереження учнів віднаходимо в польських розвідках**, починаючи з 1860-х рр., але перші ґрунтовні спроби вивчення означених питань виявлено у змісті досліджень, які з'явилися за міжвоєнної доби ХХ ст. (Slyvka, 2022). Протягом цього історіографічного етапу фіксується загальне суспільно-політичне піднесення і прагнення позитивно «змінювати» батьківщину, яка отримала незалежність по 123 роках «відсутності» на картах Європи. Помітний вплив на становлення і формування ідейної та змістової сутності фізичного виховання у Польщі в нерозривній єдності з цілями та завданнями національного і культурного відродження мала творча спадщина визначних польських учених, педагогів, лікарів, гігієністів, державних і громадських діячів – М. Барановського, Е. Естковського, Т. Драбчика, Г. Йордана, В. Осмольського, К. Сосновського, Е. В. Пясецького, Є. Сьнядецького, Е. Ценара та ін. Більш чи менш комплексними щодо фактичного матеріалу у цьому контексті визначаємо низку праць, присвячених видатним особистостям, піонерам і активістам фізкультурного руху в Польщі. До особливо інформативних відносимо дослідження

П. Гантковського, у якому проаналізовано творчість і діяльність Є. Сьнядецького (Gantkowski, 1938), і розвідки З. Виробка (Wyrobek, 1929), М. Годицького (Godycki, 1939) й Р. Таларчикувної (Talarczykówna, 1939), присвячені ідейним засадам і організаційній праці Г. Йордана щодо рекреаційно-фізкультурної праці з дітьми та юнацтвом. Глибокий аналіз історичних витоків ФВ й загальний опис творчості представників польської спільноти, присвячених гігієнічному та оздоровчому значенню ФВ містить рефлексія Е. В. Пясецького «Історія фізичного виховання» (Piasecki, 1929): на основі архівних документів, праць закордонних учених й матеріалів преси автору вдалося створити вдалий узагальнювальний нарис зародження і розвитку польської «версії» ФВ. Також заслуговує на схвалення дослідження Е. В. Пясецького під назвою «Колишня школа як розсадниця тілесних вправ» (Piasecki, 1935), у якому учений, можливо, один із перших, актуалізував зміст давніх польських рухливих ігор. Як висновок, зазначмо, що в цих працях науковець не просто інформував про зміст і форми ФВ в минулому, але й обґрунтовував причини, умови й принципи ефективної реалізації цього педагогічного процесу.

Для осмислення комплексу проблем щодо виникнення ФВ у Польщі, першого досвіду його реалізації у школі, напрацьованого представниками польської спільноти до Першої світової війни, вирізняються монографії Р. Врочинського (Wroczyński, 1971) і Л. Шиманьського (Szymański, 1979). Знаковими щодо висвітлення значущості ідей Є. Сьнядецького про роль фізичного виховання в розвитку і збереженні здоров'я юної особистості розглядаємо низку статей М. Демеля (Demel, 1957; Demel, 1989), в яких автор, крім іншого, вдається до пошуку історичних паралелей між минулим і сьогоденням у трактуванні мети і завдань фізичного виховання. Значний фактичний матеріал про науково-педагогічні погляди Е. В. Пясецького в контексті соціально-культурних функцій ФВ репрезентовано у монографії К. Топоровіча (Toporowicz, 1988).

Прагненням з'ясувати історичне підґрунтя становлення фізкультурного руху в Польщі на громадському й державному рівнях, представити власні інтерпретації взаємозв'язку між розвитком змістового і організаційного складників ФВ та історією культури, історією

медицини, історією гігієни, історією боротьби з алкоголізмом, вирізняється дослідження Е. Е. Каламацької (Kałamaska, 2003). За межі простого представлення окремих особистостей, які ініціювали фізкультурну активність мешканців краю, надавали цьому процесу відповідне спрямування і були водночас його реалізаторами, виходять монографія М. А. Броніковської про концептуальні засади виховання фізичного виховання Е. В. Пясецьким (Bronikowska, 2008) і збірна праця, присвячена йордановським ідеям здоров'я і фізичного виховання (Jordanowskie idee, 2008). Різноманітні питання, дотичні до проблеми ФВ учнів, виносили на порядок денний польських і закордонних медичних, природничих та педагогічних форумів: висвітленню цієї проблематики присвячено науковий доробок М. Роткевіч і С. Вілька (Rotkiewicz & Wilk, 1993).

Для повноти історіографічного огляду зробимо низку узагальнень щодо здійсненого нами наукового пошуку.

Розвідки першого історіографічного етапу (1918–1939) були спричинені динамічним організаційно-ідеологічним поступом у сфері шкільництва, серед завдань якого у відродженій Польщі важливе місце посідали питання забезпечення здоров'я учнів. Відзначмо незначне нагромадження праць цього періоду, у яких деталізовано історичний аспект ФВ в Польщі. До того ж, загалом тут переважає здебільшого елементарно-описовий переказ історичних джерел, так би мовити, їх реферативний виклад. Водночас в цих розвідках присутні і опертя на наявну літературу, і досить належний аналіз першоджерел (доробок П. Гантковського, З Виробка і Е. В. Пясецького). Значення праць-рефлексій, які з'явилися в 1920–1930-х рр., вбачаємо у тому, що вони сприяли формуванню підґрунтя польської історіографії в контексті проблеми ФВ учнів.

У доступних історико-педагогічних джерелах другого історіографічного етапу (1945–1989) простежуємо особливу увагу науковців до висвітлення генези фізкультурної діяльності у Польщі доби «анексій» та в Другій Речі Посполитій. Для цих досліджень загалом характерне глибоке осмислення явищ, феноменів, подій і персоналій, вони допомагають відтворити наступність окремих складників педагогічного явища під назвою фізичне виховання. Серед безлічі дрібних публікацій щодо ретроспективи ФВ

глибоким деталізованим викладом виділяються напрацювання Р. Врочинського, К. Топоровіча і Л. Шиманського. Особливої уваги заслуговують пласти різноманітного педагогічного знання про історію польського ФВ, репрезентовані у творчості М. Демеля: доробок ученого визначаємо як потужний масив праць, у яких уважно простежено, ретельно висвітлено і всебічно проаналізовано історичний профіль, дотичний до постаті Є. Сьнядецького.

«Сучасна» польська історіографія фізичного виховання (після 1989 р.), яка розвивалася на фундаменті, закладеному авторами минулого, демонструє неабияке зацікавлення темами і подіями, які хронологічно охоплюють і добу «анексованих територій», і період Другої Речі Посполитої, і роки Польської Народної Республіки, і сьогодення. Коло наукових інтересів істориків педагогіки «сучасної доби» сконцентоване навколо проблем і постатей, схарактеризованих за попередніх років, але з намаганням глибше і повніше представити історичні феномени й персоналії: автори (М. А. Броніковська, С. Вільк, Е. Е. Каламацька, М. Роткевіч та ін.) системно розглядають досить великі за часовими рамками періоди (інколи століття чи навіть більше), що уможливорює звернення до філософських засад тлумачення педагогічних реалій фізичного виховання, увиразнення циклічного, лінійного, спіралеподібного, стадійного, цивілізаційного і парадигмального характеру розвитку цього напрямку виховання на польських землях. Сказане яскраво засвідчує парадигму історико-педагогічної науки про те, що історія педагогіки є наукою, яка не закінчилася вчора, вона продовжується і сьогодні.

Висновки і перспективи подальших досліджень. Отже, здійснений науковий пошук засвідчив, що гроно сучасних українських науковців, які б комплексно і системно займалися проблемою історичних аспектів фізичного виховання учнів у Польщі, не є надто широким. Дослідження тематичного профілю, дотичного до внеску представників польської спільноти у теорію і практику фізичного виховання, важко назвати системними, цей контент висвітлено у вітчизняній науці досить фрагментарно.

Щодо історіографії польської педагогічної науки, то поступово з польських історико-педагогічних студій виокремився потужний напрям, який окреслюємо як історико-наукові рефлексії

чи реконструйовані знання про теорію і практику освітньо-виховної праці під назвою фізичне виховання. Цей сегмент розвідок наповнюється дедалі новими темами – датами, фактами, подіями і, відповідно, персоналіями – у ньому репрезентовано загальну ідею про те, що становлення і розвиток фізичного виховання у Польщі представники польської спільноти розглядали і як невід’ємний складник загальносоціального розвитку, і як феномен національно-культурного поступу, і як джерело важливих педагогічних ідей та ініціатив.

Проведене дослідження відкриває перспективне поле для подальших напрямів науко-

вих пошуків у царині історіографії проблеми польського фізичного виховання. Актуальним завданням української педагогіки є укладання антології педагогічної думки з проблеми фізичного виховання дітей та юнацтва, з огляду на це наукові пошуки варто спрямувати на ґрунтовне дослідження персоналістичного складника теорії та практики фізичного виховання учнів загальноосвітніх шкіл у Польщі. Перспективи подальших досліджень полягають в обґрунтуванні педагогічних умов ефективності фізичного виховання учнів у вітчизняних закладах загальної освіти на засадах вивчення зарубіжних навчальних програм відповідного змісту.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Сливка Л. Історіографічний контекст проблеми здоров'язбережувального виховання учнівства у Польщі: вибрані аспекти. *Актуальні питання гуманітарних наук*. Дрогобич : Видавничий дім «Гельветика», 2022. Вип. 48. Том 2. С. 228–232. DOI: <https://doi.org/10.24919/2308-4863/48-2-38>
2. Bronikowska M. A. Od sobótki do piłki nożnej polskiej ... : polskie tradycyjne zabawy w koncepcji wychowania fizycznego Eugeniusza Piaseckiego. Poznań : AWF im. Eugeniusza Piaseckiego, 2008. 175 s.
3. Demel M. Jędrzej Śniadecki o fizycznym wychowaniu dzieci. *Kwartalnik Pedagogiczny*. 1957. R. 2. nr 1. S. 198–202.
4. Demel M. Jędrzej Śniadecki o wychowaniu fizycznym. *Nauka Polska*. 1989. nr 1. S. 127–128.
5. Gantkowski P. Zwiastuny higieny społecznej w pismach i naukach Jędrzeja Śniadeckiego. *Nowiny Lekarskie*. 1938. R. 50. Zesz. 10. S. 317–319.
6. Godycki M. W pięćdziesięciolecie Parku Jordana. *Higiena Szkolna*. 1939. T. 1. Zesz. 1. S. 27–32.
7. Jordanowskie idee zdrowia i wychowania fizycznego : (100 lat później) / pod red. M. Bukowca, B. Zawadzkiej. Kielce : Wszechnica Świętokrzyska, 2008. 117 s.
8. Kałamacka E. E. Zdrowotno-higieniczne aspekty wychowania fizycznego w poglądach i działalności polskich lekarzy do 1914 roku. Kraków : AWF, 2003. 324 s.
9. Piasecki E. Dawna szkoła jako rozsądniczka ćwiczeń cielesnych. Poznań. 1935. 21 s.
10. Piasecki E. Dzieje wychowania fizycznego. Lwów : Wydawnictwo ZNimO, 1929. 262 s.
11. Rotkiewicz M., Wilk S. Wychowanie fizyczne i higiena szkolna w świetle zjazdów i wystaw lekarzy i przyrodników polskich. Cz. II. (1918–1939). *Wychowanie Fizyczne i Sport*. 1993. nr 4. S. 89–107.
12. Szymański L. Higiena szkolna i wychowanie fizyczne w szkolnictwie ogólnokształcącym w Królestwie Polskim 1815–1915. Wrocław : PWN, 1979. 304 s.
13. Talarczykówna R. Zasługi Henryka Jordana na polu higieny i wychowania fizycznego młodzieży. *Higiena Szkolna*. 1939. T. 1. Zesz. 1. S. 16–17.
14. Wroczyński R. Dzieje wychowania fizycznego i sportu od końca XVIII wieku do roku 1918. Wrocław : ZNimO, 1971. 261 s.
15. Toporowicz K. Eugeniusz Piasecki (1872–1947): życie i dzieło. Warszawa : PWN, 1988. 382 s.
16. Wyrobek Z. Jordan – ojciec ruchu boiskowego w Polsce. *Kurier Literacko-Naukowy*. 1929. nr 24.

REFERENCES:

1. Sliyva, L. (2022). Istoriohrafichnyi kontekst problemy zdoroviazberezhuvannoho vykhovannia uchnivstva u Polshchi: vybrani aspekty [Historiographical context of the problem of health-preserving education of pupils in Poland: selected aspects]. *Aktualni pytannia humanitarnykh nauk*. Vyp. 48. Tom 2. P. 228–232. DOI: <https://doi.org/10.24919/2308-4863/48-2-38> (in Ukrainian).
2. Bronikowska, M. A. (2008) Od sobutki do piłki nożnej polskiej ... : polskie tradycyjne zabawy v koncepcji vychovaniia fizycznego Eugeniusza Piaseckiego [From Sobótka to Polish football ... : Polish traditional games in the concept of physical education by Eugeniusz Piasecki]. Poznań : AWF im. Eugeniusza Piaseckiego. 175 p. (in Polish).
3. Demel, M. (1957). Jędrzej Śniadecki o fizycznym wychowaniu dzieci [Jędrzej Śniadecki on the physical education of children]. *Pedagogical Quarterly*. R. 2. No 1. P. 198–202. (in Polish).

4. Demel, M. (1989). Jędrzej Śniadecki o wychowaniu fizycznym [Jędrzej Śniadecki on the physical education]. *Nauka Polska*. No 1. P. 127–128. (in Polish).
5. Gantkowski, P. (1938). Zwiastuny higieny społecznej w pismach i naukach Jędrzeja Śniadeckiego [Heralds of social hygiene in the writings and teachings of Jędrzej Śniadecki]. *Noviny Lekarskie*. R. 50. Zesh. 10. P. 317–319. (in Polish).
6. Godycki, M. (1939). W pięćdziesięciolecie Parku Jordana [On the fiftieth anniversary of Jordan Park]. *Higiena Szkolna*. T. 1. Zesh. 1. S. 27–32. (in Polish).
7. Jordanovskie idee zdrowia i wychowania fizycznego: (100 lat później) (2008). [Jordan's ideas of health and physical education: (100 years later)] / pod red. M. Bukowca, B. Zawadzkiej. Kielce : Wszechnica Świętokrzyska. 117 p. (in Polish).
8. Kałamacka, E. E. (2003). Zdrowotno-higieniczne aspekty wychowania fizycznego w poglądach i działalności polskich lekarzy do 1914 roku [Health and hygiene aspects of physical education in the views and activities of Polish doctors until 1914]. Kraków : AWF. 324 p. (in Polish).
9. Piasecki, E. (1935). Dawna szkoła jako rozsądniczka chwicheń cielesnych [The old school as a source of physical exercises]. Poznań. 21 p. (in Polish).
10. Piasecki, E. (1929). Dzieje wychowania fizycznego [The history of physical education]. Lwów : Wydawnictwo ZNimO. 262 p. (in Polish).
11. Rotkiewicz, M., Wilk, S. (1993). Wychowanie fizyczne i higiena szkolna w świetle zjazdów i wystaw lekarzy i przyrodników polskich [Physical education and school hygiene in the light of congresses and exhibitions of Polish doctors and naturalists]. Ch. II. (1918–1939). *Wychowanie Fizyczne i Sport*. No 4. P. 89–107. (in Polish).
12. Szymański, L. (1979). Higiena szkolna i wychowanie fizyczne w szkolnictwie ogólnokształcącym w Królestwie Polskim 1815–1915 [School hygiene and physical education in general education in the Kingdom of Poland 1815–1915]. Wrocław : PWN. 304 p. (in Polish).
13. Talarczykówna, R. (1939). Zasługi Henryka Jordana na polu higieny i wychowania fizycznego młodzieży [Henryk Jordan's contribution to the field of hygiene and physical education of young people]. *Higiena Szkolna*. T. 1. Zesh. 1. P. 16–17. (in Polish).
14. Wroczyński, R. (1971). Dzieje wychowania fizycznego i sportu od końca XVIII wieku do roku 1918 [The history of physical education and sport from the end of the 18th century to 1918]. Wrocław : ZNimO. 261 p. (in Polish).
15. Toporowicz, K. (1988). Eugeniusz Piasecki (1872–1947): życie i dzieło [Eugeniusz Piasecki (1872–1947): life and work]. Warszawa : PWN. 382 p. (in Polish).
16. Wyrobek, Z. (1929). Jordan – ojciec ruchu boiskowego w Polsce [Jordan – the father of the pitch movement in Poland]. *Kurier Literacko-Naukowy*. No 24. (in Polish).